

Bibliografia crítica dels manuals racionalistes de l'habitatge

1. IL PROBLEMA SOCIALE, COSTRUTTIVO ED ECONOMICO DELL'ABITAZIONE

El 1948, pocs anys després de l'acabament de la Segona Guerra Mundial, apareix a Milà la primera, única i parcial edició d'*Il problema sociale, costruttivo ed economico dell'abitazione*. Els seus autors, dos arquitectes milanesos, Ireneo Dotallevi i Franco Marescotti, professors de l'Escola d'Arquitectura, eren llavors coneguts per una publicació anterior, semblant però més reduïda, *Ordine e destino della casa popolare* i per la seva proposta, en col·laboració amb l'arquitecte Giovanne Pagano, per a una unitat d'habitació, la *Città orizzontale*, data el 1940.

El treball restà inacabat. L'evident poc èxit de la primera edició degué desaconsellar de seguir l'aventura editorial, d'altra banda probablement personal dels autors¹.

Segons l'opinió de Bonfanti², el llibre de Dotallevi i Marescotti, de tall prevalentment socio-tipològic, és l'única temptativa italiana d'una sistematització arquitectònica de clara empremta cultural racionalista.

Diu Bonfanti: "Aquella experiència (l'arquitectura racionalista) és presentada com l'única legítima provinent de l'arquitectura moderna..., i tal vegada per això el text de Dotallevi i Marescotti, amb la seva forma una mica messiànica, amb els seus eslògans "socialistes", les seves propostes de models ja irrepetibles, la seva mateixa tessitura "filològica", va ésser un accentuat fracàs."

L'obra se subdivideix en tres parts, referents respectivament a les relacions de l'habitatge amb l'organisme social, el constructiu i l'econòmic. És sobretot a la segona part on radica el màxim interès de l'obra. Darrere d'una ràpida visió de l'evolució de l'habitatge en el temps, es revisen i analitzen els elements que el constitueixen—les peces i els serveis—, s'estableixen les bases tipològiques de l'agregació d'una manera exhaustiva i, un cop així classificats els tipus d'agregació dels habitatges, se'n ofereix un repertori actualitzat, sens dubte el més extens i acurat del seu temps.

El mètode expositiu emprat—classificació sistemàtica dels tipus d'edificis, de les funcions pròpies i de les característiques distributives i dimensionals—fa que *Il problema sociale, costruttivo ed economico dell'abitazione* s'integri per dret a la tradició de la manualística racionalista, que de fet clou.

2. THE AMERICAN WOMAN'S HOME

Si l'obra de Dotallevi i Marescotti pot semblar un clar epíleg de la manualística racionalista, no resulta tan senzill de trobar-ne els orígens.

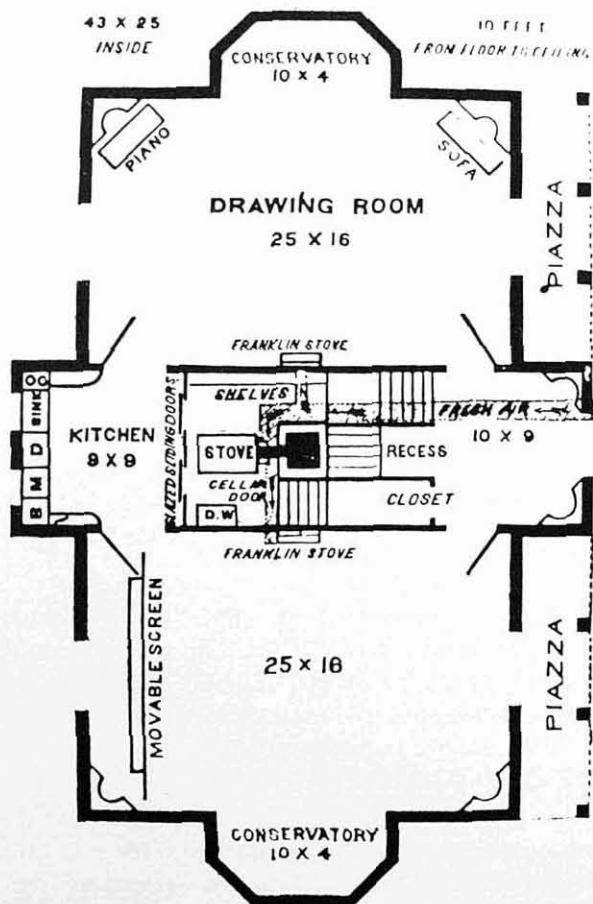
En l'insondable fons bibliogràfic constituït pels tractadistes—o manualistes—alemanys del primer terç del segle XX, cada erudit italià actual de la cultura arquitectònica sembla entestat a espolsar-ne un obra fonamental. Si correspon a Grassi l'espolsada de Tessenow o d'Eberstadt, Emilio Battisti s'apunta la d'Adolf Behne. Segons Battisti, Behne inaugura de fet l'ús de la paraula funcional, quan el 1926 publica precisament *L'architettura funzionale*, una obra crítica fonamental on s'expressen tots els continguts ideològics del funcionalisme arquitectònic contemporani. Per acreditar el paper històric de la ideologia funcionalista, Behne atribueix un valor revolucionari a la idea de funció, valorant-la no en sentit estricte com una conquesta del seu temps, sinó com un criteri de contraposició cultural utilitzat i utilitzable en qualsevol moment de transició.³

En aquest sentit, el manual de l'habitatge és legítimat per la funcionalitat que persegueix. El manual racionalista de l'habitatge serà sempre un manual funcionalista, i és precisament des d'aquest punt de vista que caldrà esbrinar els seus orígens. Giedion, en el seu llibre *Mechanization Takes Command*, exposa de manera magistral com i quan

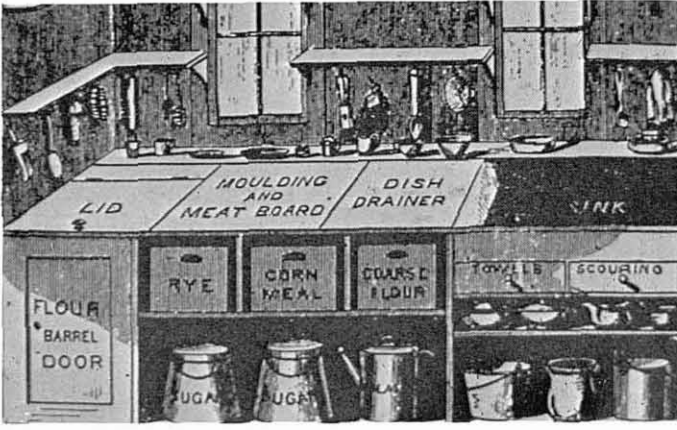
arriba la mecanització a l'habitatge. L'inici de la racionalització de les tasques domèstiques i el moviment feminista troben el seu moment quan als Estats Units s'abolix l'esclavitud, i la seva persona en Catherine Esther Beecher.

Aquesta, amb l'ajuda de la seva germana Harriet, l'autora de *La cabaña de l'oncle Tom*, va escriure i publicar a Nova York, el 1869, *The American Woman's Home*. El llibre, sense preveure clarament l'evolució dels estrits mecanitzats, proposa, no obstant, l'organització del procés de treball al marge de la revolució maquinista. Quan la Beecher escriu: "La cuina d'un vaixell de vapor disposa de tots els articles i estrits utilitzats per cuinar per a 200 persones a un espai... tan ben disposat que, amb una o dues passes, el cuiner pot abastar tot el que ha de menester", ha captat l'essencial de la tendència, la funcionalitat, la practicitat de l'àmbit. I continua: "Contrastant amb això, a casa les matèries i els utensilis per cuinar, la pica i el menjador es troben a tal distància que la meitat del temps i de les energies s'utilitzen a anar d'una banda a l'altra per a recollir o tornar al seu lloc els articles emprats." Com, en la seva opinió, convé montar l'organització del procés de treball, és cosa que ella exposa en meticulosos dibuixos i descripcions⁴.

The American Woman's Home, constitueix, amb les limitacions de l'època i les ingenuïtats d'una afeccionada, el primer tractat o manual de l'habitatge funcional.

Siegfried GIEDION. La mecanización toma el mando. Pàg. 524, fig. 336.

Catherine Beecher proposa a The American Woman's Home, (1869) aquesta organització per a la planta baixa de la casa ideal. Les conomicatànies de l'organització de la cuina proposada amb la de les actuals són evidents, i no resulta aventurat considerar-la precursora de les revisions funcionalistes del racionalisme.

Lotus 8. Pàg. 173, Fig. 11.

La clara aposta jugada pels Estats Units a favor de la mecanització en la segona meitat del segle XIX havia d'influir d'una manera inevitable en l'àmbit domèstic. També és Giedion el qui cita el cas de l'americana Christine Frederick, que aprèn del seu espòs, estudiós dels rendiments del treball, l'aplicació de les tècniques de l'eficàcia del treball manual a la indústria, a les feines domèstiques. Una sèrie d'articles apareguts al "Ladies Home Journal", a principis del segle, els recull a la publicació "Housekeeping with Efficiency". Aquí escriu: "No m'estava jo, juntament amb altres centenars de dones, ajupint innecessàriament sobre la taula de la cuina, la pica i la post de planxar?... Durant anys, mai no vaig comprendre que jo, en realitat, efectuava 80 gestos erronis tan sols en rentar els plats, sense comptar-ne d'altres en ordenar-los, eixugar-los i classificar-los." En desenvolupar aquest punt de vista pocs anys després –el 1915– va elegir un títol prou revelador: *Household Engineering Scientific Management in the Home*. A partir d'aquest moment el terme "enginyeria domèstica" passa a substituir el de "ciència domèstica" o el de "economia domèstica".⁵ Christine Frederick escriu tant i tan profundament sobre el tema, que cal esperar els treballs del suís Grandjean, ja ben entrada la segona meitat del nostre segle, per trobar noves aportacions significatives.⁶

3. DIE WOHNUNG FÜR DAS EXISTENZMINIMUM

L'empenta donada als Estats Units per a la racionalització de l'habitatge rep, a partir dels anys 20, el relleu d'Europa.

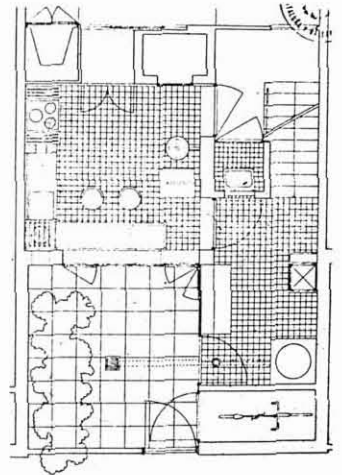
Als nous països, sorgits de l'aniquilament dels imperis centreeuropeus, s'inicia una vigorosa política d'habitatge econòmic, cap on el Moviment Modern bolca els seus més grans esforços.

El Moviment Modern no pretén racionalitzar únicament l'habitatge, pretén regenerar l'escenari sencer de la vida col·lectiva a la ciutat, i, amb l'escenari, àdhuc la pròpia conducta dels ciutadans. L'optimisme per l'avantguarda es recolza en la creença de protagonitzar, de conduir la història.⁷

El sencer procés doctrinal de l'arquitectura moderna, caracteritzat per l'actitud científica dels seus plantejaments, va situar immediatament la investigació de l'habitatge com a objectiu prioritari. L'anàlisi de les funcions de l'habitatge, rerafons d'una nova idea de ciutat, empalma així amb aquelles actituds racionals de les peoneres americanes.

Si a Amèrica l'actitud revisionista de l'allotjament apareix com a conseqüència de l'abolició de l'esclavitud i de la mecanització de la llar, a Europa és deguda a la política d'habitatge dels governs i municipalitats socialistes. El dèficit de l'allotjament econòmic urbà s'agreujà a conseqüència de la guerra, per la qual cosa es van prendre dràstiques mesures resolutòries, sobretot en l'àmbit financer i de promoció. El moviment modern es va fer ressò de la situació i, encara que subjecte a les determinacions econòmiques que llavors ningú no va impugnar, va plantejar la seva pròpia estratègia de disseny. Paradigma d'aquesta actitud és l'obra de J.J.P. Oud, amb les seves realitzacions dels anys 20 a Rotterdam. És precisament Oud, qui, arran de la seva contribució a la Weissenhofsiedlung de Stuttgart, reprèn el fil de les observacions de Christine Frederick, en prendre consell, quan dissenyava la cuina dels seus habitatges en filera, de la doctora Erna Meyer, autora d'un llibre aparegut el 1926 –*Der Neue Haushalt. Ein Wegweisen zur Wissenschaftlichen Hausführung*–, en tot semblant al citat de la Frederick.

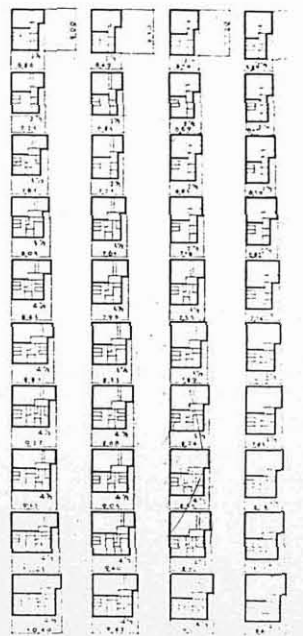
J.J.P. Oud que va projectar acuradament grans conjunts d'habitatges per als obrers d'Holanda, va aplicar els seus coneixements a la cuina en forma de L als habitatges de la colònia experimental de Weissenhof de 1927. Encara que aquesta cuina de baix cost no sembla tenir gaire cosa en comú amb la cuina mecanitzada i esmaltada de blanc de 1940, la seva organització abastava gairebé tot el que més tart oferirien els fabricants en versions de luxe. (S. Giedion).

DIOTALLEVI/MARESCOTTI. Il problema sociale, costruttivo ed economico dell'abitazione. Cap. 6, Tav. 7 (angle superior dret).

Estudi d'Alexander Klein de les dimensions més favorable per a un determinat tipus de planta, aparegut el 1930 a Zeitschrift für Bauwesen, sota l'epigrafi "Aportacions científiques al problema de l'habitatge". La planta de l'habitatge analitzada correspon a una de les utilitzades en el Gross-Siedlung de Bad Dürrenberg a prop de Leipzig.

E. GRIFFINI. Construcción Racional de la casa. Pàg. 208. o bé A. KLEIN. Vivienda mínima 1906-957. Pàg. 108, Fig. 169.

Encara que amb les peculiaritats pròpies de cada país, la subjecció als mitjans constructius del lloc i la fe posada en un o altre aspecte de la producció seriada, les actituds de tots els arquitectes tenen un punt en comú, l'esforç per la dignitat i l'habitabilitat de l'allotjament econòmic.

mic. L'exposició del Deutscher Werkbund a Stuttgart l'any 1927 dona l'ocasió perquè el Moviment Modern, fins aleshores únicament fruit d'actituds i inspiracions personals, certament concomitants, prengui carta de naturalesa i s'ordeni i discuteixin els principis conformadors de la nova arquitectura.

L'any següent, Alexander Klein presenta a París, al Congrés de la Federació Internacional de l'Habitatge i de la Urbanística, una síntesi de la seva postura teòrica i dels estudis metodològics sobre la vivenda petita. L'important treball teòric d'aquest autor, en particular els seus meticulosos estudis per una valoració objectiva de les plantes d'habitatges i la proposta d'una estratègia projectual de l'habitatge mínim, no apareixerà formant cos, i encara per motius historiogràfics, fins a dates molt recents.⁸

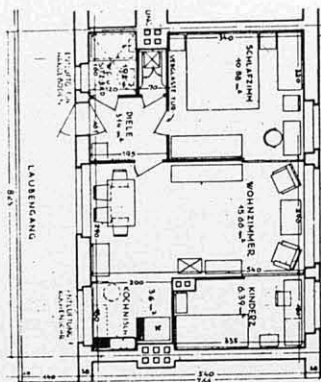
De tota manera és a partir dels anys 1929 i 1930, amb motiu dels II i III CIAM, a Frankfurt i Brussel·les, sobre els temes monogràfics de l'habitatge per al mínim nivell de vida i els mètodes de la construcció racional, que pot parlar-se d'un real compromís del moviment modern amb els problemes de l'arquitectura i la producció de l'habitatge econòmic massiu.

Carlo Aymonino sosté que encara que les tesis confrontades a Frankfurt i a Brussel·les van romandre invariables durant els trenta anys successius, no va realitzar-se en quantitat prou significativa cap prototipus òptim, ni va produir-se massivament cap model experimental. La frustració de l'intent de Le Corbusier i la Renault de produir en sèrie "Unités d'Habitation" amb estructura d'acer ho confirma. No obstant, continua Aymonino, s'ha difòs la solució "mitja", la casa de 4 o 5 plantes amb dos habitatges per replà d'escala, que havia estat la més criticada, si no descartada als dos Congressos. Probablement, per motius diferents a cada país, aquesta solució ha correspost a exigències genèriques d'economia (materials tradicionals, fraccionament de la producció, etc.) i de sociabilitat (ni individual ni col·lectiva) que han caracteritzat el plantejament "mig" donat al problema de l'habitatge, darrere els debats i les temptatives dels anys 20⁹.

D'aquesta difusió de la solució racionalista "mitja", a la qual al·ludeix Aymonino, en són també responsables sense cap mena de dubte els manuals de l'habitatge que van aparèixer al començament de la dècada dels anys 30. Però tampoc els únics, juntament amb aquelles circumstàncies esmentades d'economia i sociabilitat. El segon CIAM s'obre amb una exposició antològica de la nova arquitectura de l'habitatge arreu d'Europa. Centrat l'interès en la cèl·lula de l'habitatge, l'exposició margina l'atenció cap als tipus d'agrupació. L'esforç dels debats no ultrapassa els límits del propi habitatge. Les ponències giren al voltant d'un únic tema: l'habitatge per les mínimes condicions de vida -l'existenzminimum- d'una vida digna i confortable¹⁰.

Dels exemples exposats a Frankfurt, bona part dels allotjaments plurifamiliars correspon al tipus de dos habitatges per replà d'escala. Si bé es tracta de la solució més criticada també és la més exposada. El fet és incontrovertible; l'abundància de models demostra palpablement els seus avantatges: format discret, economia de mitjans, versatilitat d'ubicació, etc. Als manuals de l'habitatge, dirigits essencialment a una clientela que ha de construir, les opcions es presenten ben paleses.

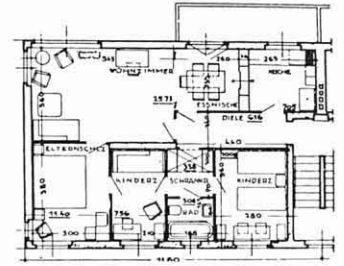
Klein, que desenvolupa una ingent tasca d'investigació, se centra únicament en dos tipus d'habitatge i un d'ells -emprat al seu barri de Bad Dürrenberg- és l'aparellat amb l'escala al mig. Aquest model consuetudinari també centra les investigacions de Wölckers i Stratemann, altres dos autors de sengles manuals de l'habitatge.

A. KLEIN. Vivienda mínima 1906-1957. Pàg. 122, Fig. 188.

Dos dels tipus utilitzats per Klein a Bad Dürrenberg. A l'habitatge petit, Klein va aplicar els, denominats així per Griffini, principis fonamentals que regulen la distribució planimètrica d'un habitatge racional. A.

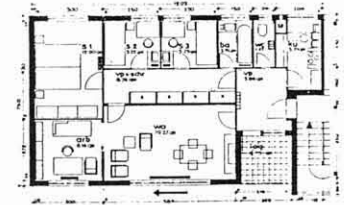
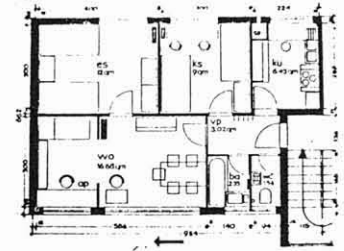
KLEIN. Vivienda mínima 1906-1957. Pàg. 118, Fig. 182.

O. VOLCKERS. Wohnbaufibel. Pàg. 26, Fig. 62.

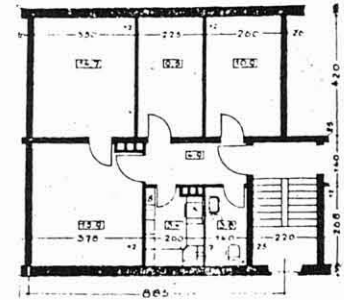
Dos models d'habitatge proposats per Völckers al seu Wohnbaufibel de 1931. Resulta interessant la comparació de l'habitatge gran amb el de Klein, atès que ambdós parteixen de tipus molt semblants. O.

VOLCKERS. Wohnbaufibel. Pàg. 40, Fig. 86.

A part d'utilitzar el mecanisme introduït per Klein dels increments successius, Stratemann, per a sistematitzar i classificar les plantes dels habitatges, utilitza el nombre de llits, concepte propi del II CIAM, i la forma i situació relativa de la cuina. La planta de la figura correspon a un habitatge amb tres dormitoris amb sis llits i cuina apart.

S. STRATEMANN. Planta de viviendas en casas de pisos. Pàg. 125, Fig. 506.

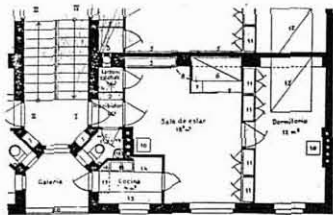
4. EL FIL DE LA INVESTIGACIÓ RACIONALISTA

Si per una banda és cert que els manuals en la seva part expositiva de models distributius se centren en el tipus esmentat, l'habitatge aparellat amb l'escala al mig, tots ells, en el desenvolupament del tema, prenen una llarga actitud funcionalista i racional. Benevolo explica molt bé com el procés doctrinal de l'arquitectura moderna té una característica intencionalitat científica, com el funcionalisme -deixant ara de banda les fonamentades reticències de Grassi¹¹- s'imposa per la seva empena racional¹².

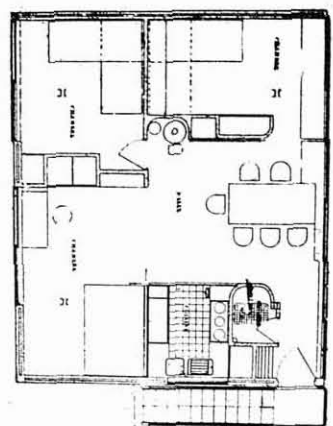
Són els mètodes constructius -amb els quals sempre es clouen els manuals racionalistes- els que separen l'habitatge proposat de la virtual "machine a vivre" de Le Corbusier. Si es compara la casa d'Anton Brenner a la Rauchfangkehrergasse, a Viena, amb la casa Loucheur de Le Corbusier, per a Pessac, i no construïda -que no deixa de ser un dada significativa- es veu que l'esforç, encara que per diferents mètodes, se centra a millorar el rendiment de l'espai -minimització i racionalització dels serveis higiènics i de la cuina, transformabilitat en l'espai restant i, en el cas de Brenner, una elementaritat bàsica als accessos i una enginyosa ventilació transversal-. Però ambdues cases empenen mètodes constructius radicalment diferents. Le Corbusier, converteix

la casa en un producte industrial produït en sèrie, Brenner es recolza en les possibilitats de la construcció en un país arruïnada per la guerra.

Si es pensa que la major part dels manuals són alemanys –la qual cosa no és d'estranyar, perquè és a Alemanya on es concentren els esforços de reconstrucció i expansió de les ciutats i l'Alemanya dels anys 20 i primers 30 és l'Alemanya de la depressió– no és estrany que aquells proposin models ajustats a les possibilitats econòmiques i de mitjans constructius del país.

L. HILBERSEIMER. La arquitectura de la gran ciutat. Pàg. 29, Fig. 36.

No poques coses uneixen i separen aquests dos habitatges de Anton Brenner a Viena i de Le Corbusier a Pessac. L'optimització de l'espai per la reducció al mínim estricte dels serveis higiències i la cuina, la desaparició dels corredors i la transformabilitat dels espais habitables, hi són comuns als dos habitatges. És el procés constructiu el que els diferencia. Le Corbusier confia en les possibilitats dels nous mètodes constructius i de producció industrial; Brenner, que edifica en un país arruïnada per la guerra, es basa en procediments tradicionals. LE CORBUSIER. Oeuvre Complète 1910-1929. Pàg. 200, angle inf. esquerra.

H. TESSENOW. Osservazioni elementari sul costruire. Pàg. 143, Angeli Ed. Milano 1976.

És el mètode expositiu, el fil analític, el que relliga a la tradició racionalista més ortodoxa els manuals de l'habitatge, malgrat la insistència en els models més consuetudinaris. Però si el moviment modern pretén ser universalista, els manuals s'arrelen al context de cada país; són com la traducció, l'adaptació a la realitat concreta de cada lloc dels principis informadors del moviment modern. És per això que en els manuals sembla detectar-se un cert distanciament, quan no una certa suspicàcia envers les posicions més dogmàtiques del racionalisme, en particular els aspectes formalistes. Aquesta actitud explicaria l'entestament classicista d'un Tessenow, el tranquil empegament d'un Klein, i, àdhuc, les reticències verbals i formals d'un Taut¹³.

5. COSTRUZIONE RAZIONALE DELLA CASA

Si, com ja s'ha indicat, l'objectiu prioritari de la investigació racionalista és el tema de l'habitatge, és també cap aquest tema que s'orienten els primers manuals del racionalisme.

Dues publicacions, aparegudes el 1931, poden considerar-se els primers manuals de l'habitatge en l'accepció pròpia de l'expressió: a

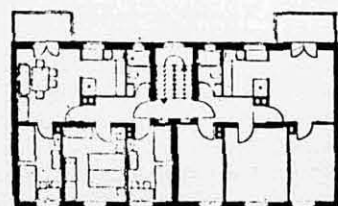
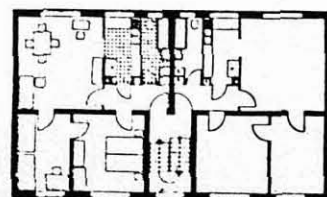
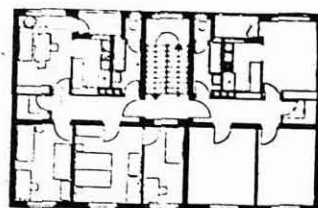
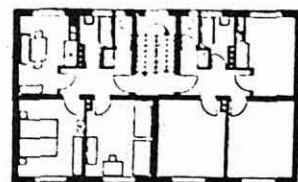
Alemanya, *Wohnbaufibel*, d'Otto Wölckers i a Itàlia *Costruzione razionale della casa*, d'Enrico A. Griffini.

Amb el rigor que caracteritza la labor alemanya en el camp de l'habitatge al període d'entreguerres –penseu tan sols en els treballs citats de Klein, l'exposició del Deutscher Werkbund i el II CIAM a Frankfurt– Wölckers analitza a *Wohnbaufibel*, no sense un cert i saludable distanciament, les funcions i els components bàsics de l'allotjament per proposar a continuació una sèrie de plantes de distribució alternatives per a habitatges de dos a sis ocupants, agrupades i aïllades, en una o dues plantes. La segona part de l'obra concerneix els aspectes constructius, analitzats sota una òptica racional.

Costruzione razionale della casa va esdevenir el manual de l'habitatge per excel·lència. L'obra conegué diverses edicions –precisament de la quarta prové la versió espanyola¹⁴– i va ampliar successivament el seu contingut. Deixant de banda la segona part de l'obra, que posteriorment va desenvolupar-se en una publicació a part, *Elementi costruttivi nell'edilizia* (Milà 1949), l'obra versa successivament sobre el desenvolupament històric-etnogràfic de l'habitatge humana, les característiques fonamentals de l'habitatge moderna –tipus d'agrupació, organització funcional, mobiliari, assolellades, il·luminació natural i racionalitat distributiva–, unificació dels elements constructius i l'arquitectura de les noves construccions –que, segons expressió del propi Griffini, “ha baixat dels àulics cimals de la megalomania escenogràfica i monumental a l'arena del treball per realitzar les seves aspiracions socials, millorar, embellir i il·luminar la vida dels humils i tendir a la seva autèntica finalitat, que és la felicitat humana”.

Les successives edicions de l'obra li permeten la cita, ús i transcripció de treballs d'autors contemporanis: Stratemann, Diotallevi i Marescotti, Schuster, Klein, Neufert, que no resten cap coherència al contingut de l'obra, excel·lent recopilació dels coneixements teòrics de la projectació de l'habitatge llavors modern i, encara avui, vigent en molt aspectes.

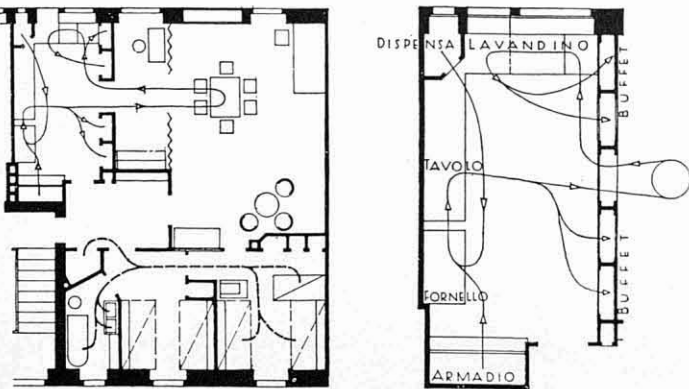
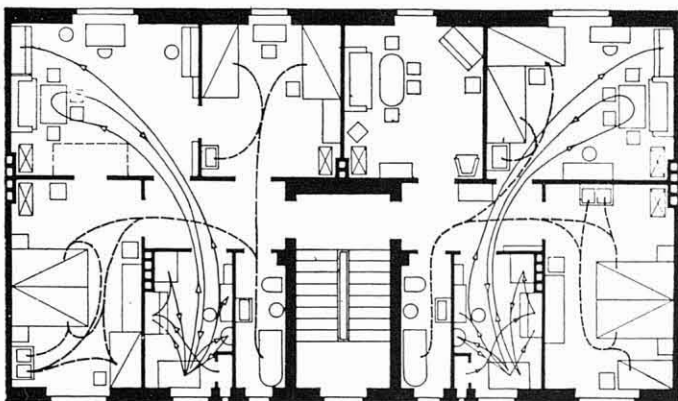
El planteig comú dels manuals racionalistes de l'habitatge és l'anàlisi funcional dels components d'un habitatge, una mostra d'exemples i l'exposició dels sistemes constructius. La cuina que apareix a *Wohnbaufibel* de Otto Wölckers presenta tant sols petits matissos particulars que poden diferenciar-la de les cuines que apareixen als manuals de Stratemann, Diotallevi i Marescotti o Griffini. A aquest darrer correspon la reproducció d'una pàgina de les dedicades a la mostra classificada d'exemple.

Siegfried Stratemann és l'autor de *Grundrisslehre, Die Stockwerkswohnung*, aparegut per primera vegada a Berlín el 1941 i que també conegué diverses edicions. De l'edició de 1951, n'és la traducció espanyola, *Plantas de viviendas en casas de pisos*, apareguda a Barcelona el 1956.

Clarament adscrita des d'un principi a la resolució del problema del disseny de l'habitatge mínim, aquesta magnífica obra de Stratemann –que de bell antuvi s'ha limitat a l'estudi de les plantes– aplica el mètode clàssic del racionalisme de l'anàlisi successiva dels components funcionals de l'habitatge i dels edificis d'habitatges, a fi de determinar-ne els trets dimensionals i distributius.

L'obra, darrere una extensa i escrupulosa anàlisi dels elements fonamentals de l'habitatge –les habitacions i els seus usos, amb referència a les dimensions dels mobles, equip i àrees de moviment, basada en les mesures del cos humà–, s'estén sobre un repertori tipològic d'habitatges en cases de pisos, en què, basant-se en el caràcter de la relació cuina-sala d'estar o menjador, defineix, per a un nombre determinat de llits, les dotze classes de planta possibles, de la mateixa manera com, anteriorment i basant-se en increments successius de les mesures de l'habitació, ha definit els “dotze tipus de dormitoris de matrimoni suficients per a satisfer les exigències de tots els habitatges possibles”.

E. GRIFFINI. Construcció racional de la casa. Pàg. 104, Fig. 293 i 294.

A continuació de l'exhaustiu repertori tipològic, Stratemann proposa un mètode per jutjar les possibles alternatives d'un projecte i conclou l'obra amb una reflexió sobre la tipificació a la construcció i l'ús de malles modulars a fi de simplificar-la i abaratir-la.

L'aparició, el 1936, del manual d'Ernst Neufert *Bauelemente. Handbuch für den Bauingenieur, den Architekten, den Bauherrn, den Lehrenden und Lernenden*, –impròpiament traduït aquí per *El arte de proyectar en la Arquitectura*– suposa un cert viratge en la producció manualística. Neufert aplica a altres camps de la projectació el mètode analític i la síntesi programàtica emprats pels manuals al camp estricte de l'habitatge.

L'autor, antic alumne de la Bauhaus, explica al prefaci el propòsit de l'obra: reunir en un sol llibre tot l'essencial per projectar i construir, dividint les matèries segons l'ordre natural de la construcció en general, i tractant de la construcció específica del tipus d'edificació en capítols a part, en els quals hi ha incloses tanmateix les directrius o regles generals per a estudis previs i la redacció de projectes. El propi autor indica que “a base d'aquest conjunt tan complet de dades i indicacions pot redactar-se el projecte amb seguretat, atenent i harmonitzant les exigències particulars de cada cas...”. No altra cosa podia esperar-se de l'obra que se subtitula “Fonaments, normes i prescripcions sobre construcció, instal·lacions, distribucions, i programa de necessitats. Dimensions d'edificis, locals i utensilis”. Realment, llavors, ningú no oferia res més.

A part de l'interès de l'obra de Neufert en si mateixa, el *Bauelemente* inicia l'enfoc de la sèrie, avui en dia encara no exhaurida, dels promptuaris tipològics d'arquitectura. El monumental *Time Saver Standards*, americà, desdoblant ara en dos volums i a cura de John H. Callender i Joseph de Chiara, iniciat el 1935 en forma de fascicles col·leccionables de la revista “American Architect”, pren a partir de 1946 forma de promptuari tipològic. També, el manual europeu de més anomenada actualment, el *New Metric Handbook* anglès, editat el 1979 a cura de David Adler i Patricia Tutt, pren la forma d'un promptuari tipològic.

6. HOMES FOR TODAY AND TOMORROW

Com pot observar-se, la trajectòria iniciada per la manualística racionalista continua encara. Les tesis dels segon i tercer CIAM van instrumentalitzar una sèrie de manuals, en la seva major part alemanys, i s'introduïren –bé que aigualides– en la pràctica professional consuetudinària. Cavalls de batalla llavors, com la higienització de l'habitatge, l'asolellada, el verd públic, la racionalització del mètodes constructius, etc.¹⁵, han esdevingut estàndards sense cap virulència, però també la producció massiva d'habitatges –defensada per racionalistes com un cost necessari i transitori per a bastar amb eficàcia i economia els déficits de l'allotjament– s'ha usat de manera creixent com a solució als problemes de l'habitatge de la major part de la població arreu. L'habitatge massiu ha esdevingut norma. El que a principis de segle havia començat com una mesura d'emergència, s'ha convertit en una forma de vida¹⁶.

El cos disciplinari elaborat pels investigadors i autors dels manuals racionalistes de l'habitatge, assumit acríticament i banalitzat pels interessos especulatius, es troba avui en el substrat de la pràctica més corrent, tant en els aspectes tipològics com morfològics, de la producció massiva d'habitatges, però la pràctica professional més conscient ja fa temps que va oferir solucions alternatives a la producció massiva d'habitatges. Sense renunciar als clars avantatges de la serialització, arquitectes i investigadors –sobretot d'arrel psicològica i antropològica¹⁷– estan oferint mètodes d'una producció industrial d'habitatges, on el vell concepte de l'habitatge pel mínim nivell de vida es renova per donar pas i solucionar, no tan sols els aspectes funcionals, sinó també els psicològics d'adaptació, personalització i territorialització de l'entorn privat de l'allotjament.

Si les noves estratègies projectuals d'adaptació dels habitatges produïts massivament, a les necessitats particulars de les famílies, estratègies basades en les teories de la flexibilitat i l'adaptabilitat, compten ja amb nombroses aportacions i representen, en tots els sentits, l'autèntic relleu o continuació de la tradició racionalista els nous manuals són encara per fer.

L'opuscle *Homes for Today and Tomorrow*, aparegut el 1961 a l'Anglaterra –l'aportació més interessant del qual és la de considerar l'habitatge com un lloc dinàmic, amb capacitat de resposta als requeriments dels seus usuaris i, en conseqüència, el lloc d'unes determinades activitats i no un espai arquitectònic compartimentat, d'entrada, d'una determinada manera– sembla marcar el “turning point” de l'enfocament de la manualística racional de l'habitatge. La sèrie de “Desing Bulletins”, publicats per l'administració pública anglesa, de cara al disseny de l'habitatge d'avui, representa la més correcta continuïtat al treball iniciat ja fa més de cent anys per les germanes Beecher a favor d'un habitatge racionalista¹⁸.

Si la ingent tasca de l'arquitectura racionalista resta en

l'exemple d'uns edificis insignes de l'arquitectura de tots els temps, els manuals, eines subsidiàries d'aquella arquitectura, són als prestatges de les biblioteques i, si bé encara no inútils, per aquell nivell d'objectivitat assolit, sempre fascinaran.

Barcelona, maig 1982.
Enric STEEGMANN.

NOTES

1. L'edició de l'obra es presentava en forma de cartolines col·leccionables, compostades en forma de làmines monogràfiques, de les quals cal destacar-ne el rigor expositiu, tant de recull d'exemples com d'unificació gràfica, sobretot el redibuix de totes les plantes representades a la mateixa escala i amb els mateixos recursos d'expressió, la qual cosa facilita la comprensió i la comparació dels exemples. L'important fons gràfic de l'obra de Ditallevi i Marescotti li dona avui dia un interès excepcional; autors com Benevolo, no dubten a emprar-lo per il·lustrar les seves pròpies obres.

2. E. BONFANTI, Città, museo e architettura. Milà, 1973.

3. Emilio BATTISTI, Arquitectura. Ideología y ciencia. Madrid, 1980, p. 32. Hi ha una transcripció del propi Behne que diu: "Tornar a l'origen és sempre un acte revolucionari: significa negar la tirania de certes formes a fi de crear, reflectint la seva funció original, formes noves i vitals, a partir d'una situació el més neutra possible."

4. Siegfried GIEDION, La mecanización toma el mando. Barcelona, 1978, pp. 521 i ss.

5. *Ibidem*, pp. 526 i ss.

6. Etienne GRANDJEAN, Vohnphysiologie. Zurich, 1973.

7. L'actitud missionera del racionalisme, ara i des de ja fa algun temps fortament criticada, pot exemplificar-se en aquests paràgrafs extrets de l'obra escrita de Klein i de Le Corbusier:

"Si existen personas que transforman las claras y pequeñas viviendas actuales, cuya superficie útil ha sido apurada al mínimo, con pesados muebles, antihigiénicas cortinas y un sinnúmero de objetos, en un polvoriento y abigarrado museo, ello no es motivo para dejar de construir viviendas adaptadas al espíritu y a las exigencias de nuestra época... El arquitecto debe desarrollar, en la medida de lo posible, una labor pedagógica sobre sus contemporáneos, enseñándoles a adecuarse a las nuevas exigencias de la vida cotidiana." Alexander KLEIN, Vivienda mínima. Barcelona, 1980, p. 163.

"Es necesario crear el estado de espíritu de habitar casas en serie... cada cual sueña legítimamente con abrigarse y procurarse la seguridad de su vivienda. Como esto es imposible en el estado actual, ese sueño, considerado como irrealizable, provoca una verdadera histeria sentimental: construir su casa, es casi como hacer su testamento... Cuando me haga la casa... pondré mi estatua en el vestíbulo y mi perrito Ketty tendrá su salón. Cuando tenga mi techo, etc. Son temas para un psiquiatra. Cuando suena la hora de construir esta casa, no es la hora del albañil ni del técnico, es la hora en la cual todo hombre hace al menos un poema en su vida. Entonces tenemos, después de los cincuenta años, en las ciudades y en las periferias, no casas, sino poemas, el poema del veranillo de San Martín, porque una casa es el coronamiento de una carrera... el momento preciso en que uno está lo bastante viejo y gastado por la vida para ser presa del reuma, de la muerte... y de las ideas extravagantes." Le Corbusier, Hacia una arquitectura. Barcelona, 1977, p. 195.

8. Alexander KLEIN, Vivienda mínima. 1906-1957. Barcelona, 1980. El llibre es una compilació de textos i il·lustracions de Klein, amb una bibliografia i unes introduccions temàtiques de Matilde Baffa Rivolta i Augusto Rossari.

9. Carlo AYMONINO, La vivienda racional. Barcelona, 1973, pp. 97 i ss.

10. Sobre el concepte de l'habitatge per al mínim nivell de vida, consulteu en particular al llibre de Carlo Aymonino, La vivienda racional, les ponències presentades al II CIAM per Ernst May i Walter Gropius.

11. Una sana intenció desmitificadora del funcionalisme dogmàtic i radical del Moviment Modern —per cert, molt més ben entesa que la proposada per l'arquitectura anomenada post-moderna— anima l'obra sencera d'aquest polemista italià.

Consulteu La construcció lògica de l'arquitectura, en particular les pàgines 52 i 85, i també La arquitectura como oficio y otros

escritos.

12. Leonardo BENEVOLO, Carlo MELOGRANI, Tommaso GIURA LONGO, La proyectación de la ciudad moderna. Barcelona, 1978.

13. Vegeu l'article de Bruno Taut, inclòs l'apèndix del 1929. La reconstrucció de la arquitectura en la URSS d'El Lissitzky, editat per Gili a Barcelona el 1970. Heinrich Tessenow, vinculat a l'ensenyament de l'arquitectura a Dresden, Viena i Berlín, projectista d'algunes Siedlungen d'habitatges unifamiliars, és l'autor de Hausbau und dergleichen, petit protomanual de l'habitatge, editat el 1919.

Al prefaci de la recent edició italiana de l'obra de Tessenow, Grassi diu: "Tractant-se d'un escrit de teoria de la projectació, si es considera la seva escassa ambició respecte de l'arquitectura mateixa, el desinterès per les implicacions colaterals i l'elemental falta de justificació dels arguments, apareix clara la dificultat d'interpretació per part d'una crítica sofisticada i habituada a coses ben diferents. Massa són els elements d'aquest escrit que forcen una crítica assenyada a dissociar-se: en sentit estricte no pot definir-se com un text acadèmic, ni com una obreta moral, ni molt menys com una obra de desacralització sistemàtica, encara que sigui, d'alguna manera, totes aquestes coses juntes, increïblement recomposades en la lògica d'un discurs sobre l'arquitectura, fins a tal punt simple i planer que incita a la sospita, ja que frega, d'una banda, la ingenuïtat més exasperant, i d'altra, la increïble clarividència del mateix esquema elemental sobre el qual s'articula."

14. Enrico A. GRIFFINI, Construcción racional de la casa. Barcelona, 1950. Els dos volums de l'obra, traduïts per Bonaventura Bassegoda i Joan Montero respectivament són encapçalats per un pròleg del primer, al qual pertany el següent paràgraf:

"En las lecciones de Griffini sobre la casa, el objetivo racional no hurta elegancia al vocablo construcción; no achica la idea básica, no juega al escondite con el fondo de la cuestión, como en muchos tratados de los secuaces del funcionalismo a ultranza. Indudable interés ofrece el apurado y concienzudo estudio de un elemento normalizado, por trivial que se nos antoje pero no justifica el dar de lado al aspecto arquitectónico, insoslayable y precioso, del viejo y siempre angustioso problema del habitáculo económico.

"Bien dijo años atrás Le Corbusier que, entre las necesidades humanas, asaz cuenta la de no dejar enfriar los pies, pero el arquitecto ha de mostrarse más sensible al placer que deriva de la armonía. El racionalismo de Griffini no es doctrinario sino comedido, templado y maduro; no aparece en la obra con semblante hosco y cerrado, sino que deja en el recuerdo un inefable sabor a fruto serondo y de vino añejo."

15. Encara que l'afany per la bigienització de l'habitatge es remunta a finals del segle passat, sobretot per la insistència de la classe mèdica, resulta interessant consignar que, per exemple, fins al 1932 no apareixen en la redacció de les Ordenances de l'Edificació els conceptes de ventilació i il·luminació mínimes de les habitacions, a Barcelona.

16. N.J. HABRAKEN, Soportes. Madrid, 1975. p.p. 13 i ss.

17. Cal citar aquí en primer lloc l'assaig de Gaston BACHELARD, La poétique de l'espace. París, 1957, suggerent aproximació psicològica al problema de la lectura personal de l'espai de l'habitació humana. Un enfocament més antropològic és el clàssic assaig d'Edward T. HALL, La dimensión oculta. Madrid, 1973, que constitueix, sense dubte, la millor aportació al camp del disseny arquitectònic de la noció de la percepció cultural de l'ambient. El que Hall planteja en termes generals Jezabelle EKAMBI-SCHMIDT, amb La percepció del hàbitat, Barcelona, 1974, ho circumscriu a l'habitatge familiar.

Altres autors, arquitectes, psicòlegs o antropòlegs, han insistit sobre el tema, que el Moviment Modern, malgrat algun substrat d'indole sociològica —vegeu l'aportació de Gropius al II CIAM—, va ignorar, entre d'altres raons perquè l'antropologia i la psicologia aplicades, en particular al camp de l'habitatge, no apareixen fins ben entrada la dècada dels 60. Un recull de petits treballs excel·lents sobre el tema és el llibre de Xavier SUST, Mass Housing. Barcelona 1975.

18. La malguanyada normativa de disseny i qualitat per als habitatges socials espanyols de 1976, prové d'una manera clara de la manera d'enfocar el tema de l'habitabilitat Homes for Today and Tomorrow. La seva recent derogació, a instàncies dels promotors d'habitatge, i l'aplicació de nou, encara que "provisional", de les ordenances de 1969, indica ben a la clara qui promogué l'obscurantisme de l'esperit racionalista de l'arquitectura durant els anys de la postguerra.